

Šimon Ungerman

Úvod

Největší rozšíření zvyku pohřbívat nespálená těla mrtvých s milodary spadá na Moravě (v rámci raného středověku) do 9. až 11. století. V těchto kostrových hrobech se kromě soudobé hmotné kultury občas objevují i předměty staršího původu (starožitnosti). Dosavadní bádání se jimi zabývalo jen letmo (např. Musil 1997, 324), publikace věnované jednotlivým pohřebištím se spokojily s určením skutečného stáří a původní funkce těchto artefaktů (Hrubý 1955, 279; Měřínský 1985, 67; aj.), ucelené zpracování této problematiky zatím chybí. Tuto mezeru se snaží zaplnit předkládaná práce, jejímž cílem je shromáždit, analyzovat a interpretovat výskyt starožitností ve středohradištních a mladohradištních hrobech na území Moravy. Do zpracování byly zahrnuty jen artefakty, které vznikly do doby stěhování národů včetně. Mezi starožitnosti se sice v literatuře někdy počítají i předměty předvelkomoravského stáří (přibližně z 8. století), jako jsou pozdně avarská litá kování, skleněné korály ve tvaru melounového jádra (Melonenkernperlen), korály s mozaikovými očky (Mosaikaugenperlen), šestihranné prizmatické korály (sechskantige prismatische Perlen), západoevropské bubínkové náušnice (Ohrringen mit Kugelkranz) aj. (Ungerman 2005, 718-727; 2006, 355-361), ty jsou však z následujícího zpracování starožitností vypuštěny. Ačkoliv některé z těchto předmětů se zjevně dostaly do středohradištních hrobů se značným časovým odstupem od doby jejich výroby, hlavním důvodem je odlišný způsob jejich získání: zjevně totiž nikdy nevyšly z živé kultury, starým Moravanům sloužily v souladu se svou původně zamýšlenou funkcí (korály, náušnice), nebo přes odlišné sekundární použití muselo ještě nějakou dobu (minimálně během 1. poloviny 9. století) existovat určité povědomí o jejich původním účelu (avarská litá kování). Naopak u předmětů pravěkého a protohistorického stáří je evidentní, že po skončení své původní funkce prošly procesem archeologizace a součástí raně středověké hmotné kultury se staly opět až po několika staletích.

Jak jsem již předeslal, v české odborné literatuře byly zatím jen stručně komentovány jednotlivé nálezy starožitností (viz literaturu uvedenou v soupisu nálezů), s přihlédnutím k širšímu kontextu byly nedávno vyhodnoceny artefakty tohoto typu z raně středověkého pohřebiště v Dolních Věstonicích – Na pískách (Ungerman 2007a, 128; 2007b, 222). Větší pozornost této problematice věnovali slovenští badatelé: L. Kraskovská (1971) zpracovala výskyt starožitností na avarských pohřebištích na jihozápadním Slovensku, T. Kolník a M. Rejholcová (1986) vyhodnotili několik římsko-provinciálních předmětů z pohřebiště v Čakajovicích a věnovali se problematice antických vlivů na slovanskou hmotnou kulturu. Nedávno podal M. Hanuliak (2004) soupis starožitností z 23 hrobů na 19 středohradištních pohřebištích z jihozápadního Slovenska¹. Pokud jde o další středoevropské země, k území Rakouska jsou k dispozici jen stručné, chronologicky a geograficky omezené přehledy v rámci širěji komponovaných prací (Justová 1990, 167; Distelberger 2004, 42), v Maďarsku se ze starožitností v raně středověkých hrobech pozornost badatelů soustředila takřka výhradně na římské mince (např. Huszár 1955, 105; Bóna 1980, 83-86; Kovács 1985, 184; Szőke 1992, 110). V Polsku se starožitnosti až na výjimky nevyskytují v hrobech, ale jen na sídlištních a v pokladech zlomkového stříbra (Brzostowicz 1993). Celkově lze říci, že citované práce jsou zaměřeny hlavně „empiricky“, tzn. na určení stáří a možné provenience artefaktů, jejich primární a sekundární funkce apod. Naopak možné motivace raně středověkých lidí ke sbírání starožitností jsou pojednány vždy jen stručně, většinou se předpokládá hlavně magická funkce těchto artefaktů, aniž by to bylo širěji zdůvodněno. Podobně tomu bylo i v bádání o starožitnostech z merovejských

¹ K jím shromážděným nálezům je možné přidat ještě zlomek laténského skleněného náramku v mohyle 3 ve Skalici (Budínský-Krička 1959, 35, 56, Taf. XIII: 8), zlomek dna římské skleněné nádoby v Čakajovicích hr. 468 (Rejholcová 1995a, 51, tab. LXXIII: 16; 1995b, 82), celou sbírku starožitností v Bajč – Medzi kanálmi hr. 7 a římskou bronzovou minci v hr. 37 na téže lokalitě (Ruttikay 2002, 291, 321, Abb. 1, 4-6, 18). Další hrobové nálezy starožitností ze slovenských pohřebišť o něco mladších (10.-11. století) registrují G. Nevizánsky a R. Kujovský (1991, 556, 558).

řadových pohřebišť, dokud nevyšla inspirativní studie A. Mehling (1998), která nejen detailně analyzovala početný soubor těchto artefaktů ze 32 pohřebišť ze středního Porýní, jižního Německa a severního Švýcarska, ale také se obsáhle zabývala otázkou, jaký význam měly starožitnosti v duchovním světě raně středověkých lidí.

Soupis nálezů

Předložený seznam starožitností z moravských raně středověkých pohřebišť si neklade nárok na úplnost, s výjimkou Dolních Věstonic zahrnuje pouze publikované nálezy (i když někdy jen předběžně), které byly většinou identifikovány samotnými autory archeologických výzkumů. Soupis je tak věrným odrazem současného – nepříliš uspokojivého – stavu bádání. Problematické nálezy jsou označeny hvězdičkou (*), když např. určení stáří předmětu nelze v současnosti ověřit (v originální publikaci není dostatečně popsán a vyobrazen, popř. je nezvěstný), nebo když se nález mohl dostat do hrobu náhodně z kulturní vrstvy, takže není zcela prokazatelná jeho příslušnost k pohřbenému jedinci.

Brno-Černovice (okr. Brno-město)

*Hr. 1: „světlozelený průsvitný úlomek skla s otvorem“, pravděpodobně fragment skleněné římsko-provinciální nádoby, v současnosti nezvěstný; součást krátkého korálového náhrdelníku na krku; žena (Dostál 1966, 116, tab. VII: 2)

Dolní Věstonice – Na pískách (okr. Břeclav)

Hr. 139/46: 1) značně ořelá římská bronzová mince, Gallienus (253-268), u okraje vyvrtán otvor; 2) podlouhlý fragment průsvitného bezbarvého skla s dutinou/otvorem, patrně z ucha římsko-provinciální skleněné nádoby², dk. 1,1 cm; oba předměty byly součástí korálového náhrdelníku na krku; dítě, asi 2 roky (Poulik 1948/1950, 161; Ungerman 2007b, 223)

Hr. 230/47: okrajový fragment římsko-provinciální nádoby z bezbarvého, popř. lehce nažloutlého skla, hrany značně ořelé, dk. 1,6 cm; navlečen do korálového náhrdelníku na krku; dítě

*Hr. 288/48: 2 fragmenty nazelenalého skla, v současnosti nezvěstné; ležely spolu s vědrem někde v místech před chodidly³; antropologicky neurčený jedinec

Hr. 315/48: 1) „světlozelené fasetované sklíčko“, v současnosti nezvěstné, součást korálového náhrdelníku; 2) neurčitelná římská bronzová mince se zkorodovaným povrchem, která byla součástí kumulace předmětů (kamenný přeslen, rozlomený bronzový páskový prsten) někde u nohou, původně patrně ve váčku; dítě

Hr. 414/49: neúplná železná laténská spona s obloukovitým lučíkem a oboustranným vinutím, dk. 6 cm; asi 20-30 cm vpravo vně od trupu; dítě

*Hr. 473/49: poškozená hlavička antropomorfní plastiky z tvrdě vypálené hlíny, v zachovaném očním důlku a v ústech se dochovaly zbytky neidentifikované modrošedé hmoty, dk. 5,2 cm; po pravé straně lebky; dítě (Ungerman 2007b, 224, obr. 2: 3)

Hr. 483/49: terčovitý závěsek z litého bronzu, na lící straně opatřen válcovitým hrotem a dvěma koncentrickými plastickými žebry, nahoře závěsné ouško, dk. 2,9 cm, střední doba bronzová; vlevo od lebky; antropologicky neurčený jedinec (Ungerman 2007b, 223, obr. 2: 4)

Hr. 26/54: asi polovina římsko-provinciálního korálu z bezbarvého skla, lichoběžníkového průřezu a s centrálním otvorem, původní pr. asi 2,6 cm; v místě levého lokte; dospělý

Hr. 284/55: 1) fragment z okraje nebo nožky římsko-provinciální nádoby z bezbarvého, lehce nazelenalého průsvitného skla, hrany značně ořelé, dk. 3 cm; 2) římsko-provinciální korál ve tvaru

² Určení fragmentů skleněných nádob z Dolních Věstonic je jen provizorní, nebylo potvrzeno odborníkem na římské sklo.

³ Kostry byly na lokalitě velmi špatně zachovány, zvláště z jedinců mladšího věku zůstaly pouze zlomky lebky a zuby, takže původní polohu mnoha předmětů (vzhledem k tělu pohřbených) je možné určit jen přibližně.

kotoučku lichoběžníkového průřezu, z průsvitného světlezeleného skla, pr. 2,4 cm; oba předměty navlečeny do korálového náhrdelníku na krku; dítě, 6-7 let (Ungerma 2007b, 223, obr. 2: 2)

Hr. 338/55: zlomek laténského náramku z modrého skla, zdobeného plastickými bradavkami a natavenou vlnicí z bílého skelného vlákna, dk. 3,6 cm; u lebky; dítě, 5-6 let

Hr. 364/55: laténské opaskové kování z litého bronzu, jeden konec má křížovitý tvar a druhý je opatřen neúplným kroužkem, v současnosti nezvěstné, dk. 4,9 cm; u mandibuly; dítě, asi 2 roky (Ungerma 2007b, 223, obr. 1)

Hr. 484/55: římsko-provinciální korál ve tvaru kotoučku lichoběžníkového průřezu, ze žlutohnědého průsvitného skla, šikmé stěny zdobené spirálovitě naneseným vláknem z tmavožlutého skla, pr. 2,45 cm; nalezen s dalšími dvěma korály u krku; antropologicky neurčený jedinec (Ungerma 2007b, 223, obr. 2: 1)

Josefov (okr. Hodonín)

Hr. 18: laténská čtyřriadvacetinka zlatého statéru typu Athena-Alkis; u pravé klíční kosti; dítě (Sejbal 1960, 77; Šráčková 1962, 93)

Kyjov (okr. Hodonín)

Hr. 2: laténský bronzový opaskový závěsek, plasticky příčně členěný; zavěšen na bronzové kroužkové náušnici se zdobeným dolním obloukem a neúplným závěskem; u lebky dospělé ženy (Kříž 1896, 9, Fig. 3; Dostál 1966, 137, tab. XXIII: 8)

Litenčice (okr. Kroměříž)

pohřebiště není publikováno, podle předběžných zpráv byla v raně středověkých hrobech nalezena polovina stříbrného římského antoniniánu, Traianus Decius (249-251), ve váčku s předměty každodenní potřeby (Michna 1989, 366; Chybová 1993, 78); zlomek skleněného laténského náramku (Michna 1991, 493); dále se uvádí „pravěké skleněné perly“, „část římské spony a pinzety“ (Chybová 1998, 118)

Mikulčice (okr. Hodonín)

Hr. 390⁴ (u 3. kostela): římská karneolová gema s rytinou Merkura, zasazena do honosného stříbrného opaskového nákončí, a to rytinou dolů; u lebky muže ve věku 30-40 let (Poulik 1975, 82, tab. 48: 3, 4; Dekan 1976, obr. 113, 114; Stloukal 1967, 296; Bouzek – Ondřejová 1982, 6; Mrázek 2000, 37, obr. 24; Ungerma 2001, 225)

Hr. 433 (u 3. kostela): římská jaspisová gema, do níž vyryty dvě lidské hlavy spojené s hlavou orlí (gryllos) a písmena P a H; zasazena do menšího stříbrného opaskového nákončí, a to rytinou dolů; v pánvi muže ve věku 20-30 let (Poulik 1975, tab. 49: 1, 1a; Dekan 1976, obr. 111, 112; Stloukal 1967, 298; Frel 1966, 264; Bouzek – Ondřejová 1982, 7; Mrázek 2000, 39, 53, obr. 21; Charvát 2005)

*Hr. 583 (u 3. kostela): zlomek stěny římské skleněné nádoby z průsvitného bezbarvého skla, s cikcakovitě (?) nataveným vláknem, dk. 2,6 cm; poloha v hrobě neuvvedena, snad v zásypu (?); dítě, 2 roky (Himmelová 1995, 94, Abb. 8: 10; Stloukal 1967, 302)

*Hr. 993 (severozápadně od 3. kostela): zlomek horní části římské skleněné lahve, z modrozeleného průsvitného skla, dk. 4 cm; poloha 10 cm pod kolenem, takže příslušnost artefaktu k pohřbenému jedinci je sporná (Himmelová 1995, 96, Abb. 8: 9; Poláček – Marek 2005, 189, obr. 181)

⁴ V literatuře je často mylně označován jako hr. 490 (např. Poulik 1985, 31; Benda 1978, 172; aj.).

Hr. 1274 (severozápadní předhradí): zlomek dna římské skleněné nádoby, s dutým okrajem, z modrozeleného průsvitného skla, dk. 2 cm; poloha na krku (Himmelová 1995, 98, Abb. 8: 12; Poláček – Marek 2005, 223, obr. 226)

Hr. 1914 (Kostelisko): zlomek okraje římské skleněné nádoby ze světlezeleného průsvitného skla, dk. 2 cm; poloha u levé ruky (Himmelová 1995, 100, Abb. 8: 3; Poláček – Marek 2005, 286, obr. 294)

Modrá (okr. Uherské Hradiště)

Hr. 3: karneolová gema s Erótem a kohoutem, zasazená do stříbrného závěsku; na hrudi ženy ve věku asi 60 let (Hrubý – Hochmanová – Pavelčík 1955, 67, 88, tab. XXI: 3a-c; Bouzek – Ondřejová 1982, 9; Mrázek 2000, 37, 50, bar. foto 2)

Moravičany (okr. Šumperk)

Hr. 20: stříbrný římský denár z roku 141 (Faustina matka, manželka císaře Antonina Pia); na levé lícní kosti; antropologicky neurčený jedinec (Nekvasil 1961, 102, tab. 43: 1)

Morkůvky (okr. Břeclav)

Hr. 3: zlomek nazelenalého skla ze dna (římské?) nádoby, lehce přetavený; u levé dlaně; muž, 40-50 let (Měřínský – Unger 1990, 385, 395, obr. 7: 9)

Hr. 12: zlomek dna z římské skleněné nádoby s prstencovitě zesíleným okrajem, z průsvitného nazelenalého skla; vpravo u pasu; muž, asi 30 let (Měřínský – Unger 1990, 385, 397, obr. 11: 5)

Mušov – Areál (okr. Břeclav)

Hr. 39: zlomek laténského kroužkovitého korálu s větším otvorem, z průsvitného tmavomodrého skla, se dvěma natavenými (plasticky vystupujícími) očky z bílého skla, pův. průměr asi 2 cm; poloha na vnitřní straně pravého humeru, patrně nebyl součástí korálového náhrdelníku; žena, 30-40 let (Jelínková 1999, 20, tab. V: 6, tab. XXXVI: 6)

Hr. 69: stříbrný římský republikánský denár, Aulus Postumius Auli Filius Spurii Nepos Albinus, asi 82 př. Kr.; v zásypu (není ale zaznamenáno, jak vysoko nad kostrou); dítě, 2-3 roky (Jelínková 1999, 28, tab. XLVII: 1)

Hr. 147: neúplná římsko-provinciální bronzová jehlice s vývalkovitě členěnou hlavicí, sekundárně zkrácená a zahrocená, dk. 5,1 cm; nalezena při začišťování hrobové jámy, tzn. v zásypu?; dítě, 4 roky (Jelínková 1999, 44, tab. XLV: 1; 2000, 254)

Prušánky 2 (okr. Hodonín)

Hr. 620: fragment šupinového pancíře (lorica squamata), s největší pravděpodobností římského, dochováno 6 perforovaných šupin z bronzového plechu spojených bronzovými drátky; poloha asi někde v místě pravé dlaně; dítě, 7 let (Klanica 2006a, tab. 84: 17; 2006b, 274; B. Komoróczy – osobní sdělení)

Staré Město – Na valách (okr. Uherské Hradiště)

Hr. 106/AZ: trojúhelníkový korál z tmavšího skla s koncentrickými očky na vrcholech (barvy neuvedeny), nejspíše pozdnělaténský; poloha u lebky; dítě nebo juvenilní (Hrubý 1955, 380, tab. 37: 11; srov. Venclová 1990, 67, pl. 8: 412; Zepezauer 1993, 66, Taf. 7: 1-3). Mezi nálezy z tohoto hrobu jsou vyobrazeny ještě dva kulovité nebo kotoučkovité korály s očky (Hrubý 1955, tab. 37: 5, 6), které by teoreticky mohly být také laténské, v popisu nálezů z hr. 106/AZ však nejsou uvedeny.

Hr. 33/48: zlomek laténského náramku ze světlemodrého skla se žebrováním na hřbetní straně; poloha „u týlní kosti“, tzn. mimo korálový náhrdelník; žena, asi 40-50 let (Hrubý 1955, 279, 415)

Hr. 66/49: 1) „značně strávená bronzová mince s probitým otvorem k navlečení“, pravděpodobně římská; byla součástí krátkého korálového náhrdelníku na krku; 2) zlomek laténského náramku z modrého skla, zdobeného skupinkami plastických výčnělků/bradavek; poloha „po pravé straně“ hrobu; žena, asi 40 let; (Hrubý 1955, 429, tab. 58: 12, 13)

Hr. 167/51: římský millefiorový korál s šachovnicovým dekorem (Schachbrettmusterperle), nejspíše egyptské nebo předovýchodní proveniencí; součást korálového náhrdelníku na krku; dítě, 6-7 let (Hrubý 1955, 514, tab. 75: 6; tab. 86: 11; srov. Volkmann – Theune 2001, Abb. 2 nah.); staršího původu jsou s velkou pravděpodobností i další korály z tohoto náhrdelníku (např. Hrubý 1955, tab. 86: 6, 8)

Staré Město – STS (okr. Uherské Hradiště)

z jednoho ze středohradištních hrobů pochází římský bronzový pečetní prsten, na štítku vyobrazen běžící kuň a písmena „MH“ (Galuška 2000, 70)

Uherské Hradiště-Sady/Horní Kotvice (okr. Uherské Hradiště)

*Hr. 25: bronzový kuželovitý závěsek, nejspíše laténský; poloha „ve vácku“ (u pasu?); „chlapec“ (Marešová 1983, 54, 115, vyobrazení chybí)

Hr. 134: zlomek laténského náramku z tmavomodrého skla, zdobeného skupinkami plastických výčnělků/bradavek, dk. 2,2 cm; poloha „ve vácku“ (u pasu?); dospělý muž (Marešová 1983, 54, 115)

H 220: 1) soudkovitý millefiorový korál z tmavomodrého skla se třemi zobrazeními lidské tváře (Gesichtesperle), nejspíše egyptského nebo předovýchodního původu, asi 1. století př. Kr. – 1. století po Kr.; 2) soudkovitý korál, mnohokrát podélně členěný mělkými rýhami (Melonenperle), z tmavomodrého skla, patrně také z doby římské; oba korály na krku starší ženy (Marešová 1972; 1983, 109-112)

Velké Bílovice (okr. Břeclav)

Hr. 13: fragment okraje římsko-provinciální nádoby z nazelenalého průsvitného skla; ve vácku u levého boku; muž, 40-50 let (Měřínský 1985, 67, 97, obr. 17: 9)

Hr. 49: eneolitická štípaná kamenná šipka; vně pravého kolena v kumulaci drobných předmětů (ve vácku); muž, 30-40 let (Měřínský 1985, 111, obr. 34: 29)

Hr. 61: páskové ucho z modrozeleného skla, z římsko-provinciální skleněné nádoby; poloha vůči tělu není známa, kostra se nedochovala; dítě, 0-0,5 roku (Měřínský 1985, 67, 118, obr. 37: 1)

Žlutava (okr. Zlín)

Mohyla 3: římský stříbrný antoninián, M. Iulius Philippus Arabs (244-249); poloha vpravo od krku, poněkud dále od těla; dospělý muž (Dostál 1957, 40)

Vyhodnocení starožitností podle doby jejich vzniku

Pravěk

Starožitnosti pravěkého původu jsou ve shromážděném souboru zastoupeny jen minimálně. Kromě bronzového terčovitého závěsku ze střední doby bronzové z Dolních Věstonic hr. 483/49 lze v této souvislosti s výhradou zmínit i hlavičku keramické plastiky z hr. 473/49 – její přesné stáří sice

nebylo zatím zjištěno, nicméně z raného středověku s velkou pravděpodobností nepochází. Eneolitická kamenná šipka z Velkých Bílovic hr. 49 byla do analyzovaného souboru zařazena jako jediný zástupce pravěké štípané industrie. Tento kus ve skutečnosti představuje pouhou „špičku ledovce“, soubor starožitností by se neúměrně rozrostl, kdyby se do něj zahrnula veškerá pravěká štípaná industrie z raně středověkých hrobů – ta tvoří podstatnou část z křesacích kamenů i kamenných úštěpů, které se v hrobech objevují bez ocílky (Unger 2007a, 156 s lit.). Z. Měřínský (1985, 46) odhadl, že ve Velkých Bílovicích pochází nejméně polovina všech kusů štípané industrie z neolitických a eneolitických sídlišť v okolí. Druhotné využití pravěké štípané industrie bylo dále výslovně konstatováno např. na pohřebišti v Lochenicích (Sláma 1990, 127), Morkůvkách (Měřínský – Unger 1990, 375), Hradci nad Moravicí (Kouřil 2004, 70, pozn. 19) aj., detailní rozlišení a zpracování těchto nálezů ve spolupráci se specialisty na pravěkou štípanou industrii však dosud provedeno nebylo.

Doba laténská

Mezi artefakty z doby laténské početně převažují fragmenty skleněných náramků (Dolní Věstonice hr. 338/55, Litenčice, Staré Město – Na valách hr. 33/48 a 66/49, Uherské Hradiště-Sady/Horní Kotvice hr. 134). Na rozdíl od náramků, které se dají spolehlivě rozlišit podle charakteristického profilu a výzdoby, je rozpoznání laténských skleněných korálů v raně středověkém materiálu podstatně obtížnější. Jednoznačně se dají identifikovat specificky laténské typy, které se v raném středověku nevyráběly, jako trojúhelníkový korál s očky ze Starého Města – Na valách hr. 106/AZ nebo zlomek kroužkového korálu z Mušova – Areálu hr. 39. V. Hrubý (1955, 449) uvádí z hr. 239/49 ve Starém Městě – Na valách nález poloviny laténského korálu, vzhledem k absenci vyobrazení v publikaci však nelze toto určení stáří potvrdit, korál navíc pochází ze zasypu, takže s pohřbem nemusí ani nijak souviset. Relativně často se vyskytly části opaskových kování z litého bronzu (Dolní Věstonice hr. 364/55, Kyjov hr. 2, Uherské Hradiště-Sady/Horní Kotvice hr. 25), ojediněle pak drobná zlatá mince (Josefov hr. 18) nebo železná lučikovitá spona (Dolní Věstonice hr. 414/49).

Doba římská

V souboru starožitností jsou nejpočetněji zastoupeny artefakty římsko-provinciálního původu, které vykazují i nejširší spektrum forem. Nejčastější jsou fragmenty skleněných nádob, které jsou známy minimálně ze 12 hrobů (Brno-Černovice hr. 1; Dolní Věstonice hr. 139/46, 230/47, 284/55; Mikulčice hr. 583, 993, 1274, 1914; Morkůvky hr. 3, 12; Velké Bílovice hr. 13, 61), v případě mikulčických hrobů 583 a 993 však nelze vyloučit, že se zlomek skla dostal do blízkosti pohřbeného jedince jen náhodou. Ve dvou dalších hrobech v Dolních Věstonicích (hr. 288/48, 315/48) byly nalezeny zlomky skla, které jsou dnes nezvěstné, snad lze římský původ předpokládat i u nich. Na Moravu se sice dostávaly i soudobé skleněné nádoby ze západní Evropy i odjinud, jejich výskyt se však podle současného stavu znalostí omezuje na sídla elity, jako jsou Mikulčice (Himmelová 1995, 86). Fragmenty skleněných nádob z dalších moravských hrobů, např. Mikulčice – Žabníku hr. 928 (Klanica 1970, Taf. 45: 17) nebo Prušánek 1, hr. 294 (Klanica 2006a, tab. 47: 3; 2006b, 172) dosud nebyly odborně posouzeny.

Z Dolních Věstonic (hr. 26/54, 284/55, 484/55) pocházejí skleněné kotoučkovité korály lichoběžníkového průřezu (o nich podrobněji Unger 2007b, 224 s lit.). Dva typy millefiorových skleněných korálů, patřící prokazatelně do doby římské, jsou ve zpracovaném souboru zastoupeny po jednom exempláři: jde o korál se šachovnicovým dekorem (Schachbrettmusterperle) (Staré Město – Na valách hr. 167/51) a korál s obrazem lidského obličeje (Gesichtesperle) (Uherské Hradiště-Sady/Horní Kotvice hr. 220). Posledně zmíněný hrob obsahoval i Melonenperle, která zřejmě také pochází z doby římské. Různé varianty Melonenperlen se na Moravě vyskytují i v řadě dalších hrobů (např. Hrubý 1955, tab. 85: 60, 61; Dostál 1962, obr. 9: 1; 1966, tab. LXXXV: 6, LXXXVI: 8; Klanica 1970, Taf. 45: 15; Staňa 2006, obr. 46: 22), ale bez podrobného posouzení specialisty nelze rozhodnout, jestli jde o starožitnosti nebo o raně středověké importy. Z doby

římské by teoreticky mohly pocházet i válcovité podélně žebrované korály (např. Hrubý 1955, 493, tab. 74: 6; Marešová 1983, 109, tab. 20: 9; Klanica 1970, 49, Taf. 46: 4; srov. Tempelmann-Maczyńska 1985, 39-45, Taf. 3: 155-173, 179-183), ani ty však nebyly detailně zpracovány.

V literatuře byly hojně komentovány sekundárně použité římské gemy, zasazené do dvou mikulčických honosných nákončí (hr. 390 a 433 u 3. kostela) a do závěsku na krk (Modrá hr. 3). Ostatní římsko-provinciální artefakty jsou kovové: stříbrné mince (Litenčice; Moravičany hr. 20; Mušov – Areál hr. 69; Žlutava moh. 3), bronzové mince (Dolní Věstonice hr. 139/46, 315/48; Staré Město – Na valách hr. 66/49); bronzové jsou pak i všechny zbývající předměty: jehlice (Mušov – Areál hr. 147), pečetní prsten (Staré Město – STS) a fragment šupinového pancíře (Prušánky 2, hr. 620).

Artefakty vzniklé v době stěhování národů v moravských raně středověkých hrobech zcela chybějí. Rámcově do 5.-7. století datoval P. Charvát (1986, 7) parohový terčík z hr. 251 u 3. kostela v Mikulčicích, jelikož však tento artefakt pochází nejspíše z hrobového zasypu, vztah k dítěti v něm pohřbenému je nejistý. Pokud se dostal do kulturní vrstvy již v předvelkomoravském období (a později se již nevrátil do živé kultury), nešlo by ani o starožitnost ve významu nastíněném v úvodu, proto jej v dalším výkladu ponechávám stranou.

Poloha a sekundární funkce starožitností

Jak je vidět, starožitnosti v raně středověkých hrobech představují značně různorodou skupinu předmětů, které se od sebe liší nejen dobou svého vzniku, ale také materiálem, tvarem a primární funkcí. Podobně různorodé bylo jistě i jejich sekundární použití – problémem však je, že to se nedá s jistotou určit u všech exemplářů, a navíc způsob sekundárního použití (např. „závěsek“) sám o sobě nevyovídá nic o tom, proč daný artefakt jeho majitel vlastně nosil. Pro interpretaci starožitností může mít určitou vypovídací hodnotu jejich poloha vzhledem ke kostře a k dalším nálezům v hrobě, kdy lze rozlišit: 1) součást korálového náhrdelníku kolem krku; 2) poloha u krku popř. v oblasti hlavy bez dalších ozdob, patrně jako samostatně nošený závěsek; 3) v oblasti pánve spolu s drobnými předměty každodenní potřeby, původně v váčku či tašce u pasu; 4) součást opaskového nákončí; 5) jiná poloha vzhledem ke kostře, sekundární funkce je často zcela nejasná. Většina druhů starožitností (pokud uvažujeme ty zastoupené více exempláři) vykazuje několik poloh popř. použití. Důvodem je skutečnost, že některé druhy starožitností vlastnili lidé obou pohlaví, přičemž určité způsoby nošení jsou specifické pro muže (váček u pasu, opasek s nákončím) a jiné zase pro ženy (korálový náhrdelník). Svůj vliv hrála i zachovalost předmětů, zda se např. daly navléci na šňůrku či nikoliv.

Fragmenty skleněných římsko-provinciálních nádob tvoří nejčastěji součást náhrdelníků, převážně v dětských (jistě dívčích) hrobech (Brno-Černovice hr. 1, Dolní Věstonice hr. 139/46, 230/47, 315/48 a 284/55). Bez výjimky jde o okrajové fragmenty z ústí nebo dna nádob, zhotovené „přelozněním“ vrstvy skla, čímž vznikl dutý prostor, kterým se při druhotném využití fragmentu dala provléci šňůrka náhrdelníku. V mužských hrobech se zlomky skla vyskytují ve váčkách u pasu (Morkůvky hr. 3 a 12; Velké Bílovice hr. 13), výrazně odlišná poloha byla zaznamenána jen jednou, a to u chodidla v dětském hr. 288/48 v Dolních Věstonicích⁵.

Také zachovalé skleněné korály z doby laténské a římské nosily v první řadě děti a ženy v náhrdelnicích, které nemusely být ani nijak dlouhé, někdy zahrnovaly jen několik málo korálů (Dolní Věstonice hr. 284/55 a 484/55; Staré Město – Na valách hr. 106/AZ, 167/51; Uherské Hradiště-Sady/Horní Kotvice hr. 220). Naopak fragmenty korálů vykazují jinou polohu, kterou není snadné interpretovat, v úvahu je nutné brát i jeho prosté přiložení k mrtvému pozůstalými: na vnitřní straně pravého humeru, izolovaně od ostatních (úplných) korálů a závěsků tvořících náhrdelník (žena v Mušově – Areálu hr. 39), popř. vlevo u pasu (muž v Dolních Věstonicích hr. 26/54). Rozdíly lze sledovat i v umístění fragmentů skleněných laténských náramků: muž v hr. 134

⁵ V této pasáži ponechávám stranou hroby, u nichž chybějí příslušné údaje (věk nebo pohlaví pohřbeného, poloha starožitnosti resp. její prostorový vztah k ostatním nálezům).

v Uherském Hradišti-Sadech/Horních Kotvicích jej měl ve váčku (u pasu?), zatímco na jiných lokalitách se tento artefakt objevuje v hrobě dítěte (Dolní Věstonice hr. 338/55) a ženy (Staré Město – Na valách hr. 33/48) osamoceně u hlavy, tzn. mimo korálový náhrdelník, takže fragment náramku byl původně v nějakém váčku na krku nebo byl opět do hrobu jen volně vložen (Hrubý 1955, 279).

Celkem tři polohy vykazují laténské a římské mince. Dvě perforované bronzové mince byly shodně součástí náhrdelníku (Dolní Věstonice hr. 139/46, Staré Město – Na valách hr. 66/49), dva exempláře bez otvoru patřily k obsahu váčku u pasu (Dolní Věstonice hr. 315/48; Litenčice). Ostatní – opět neprovrtnané – mince se našly osamoceně v oblasti hlavy a krku (Josefov hr. 18; Moravičany hr. 20), popř. dále od těla na úrovni krku (Žlutava moh. 3). Jelikož všechny tři posledně uvedené mince jsou z drahého kovu, nabízí se myšlenka, že je do hrobů vložili pozůstalí jako obolus mrtvých, přičemž pohlaví či věk pohřbených zřejmě nehrály zásadní roli (v Josefově šlo o dítě, ve Žlutavě o muže).

Použití antických gem bylo výrazně ovlivněno pohlavím majitele: muži je měli zasazené v opaskovém nákonči (Mikulčice hr. 390 a 433), zatímco ženy – které honosné pásy nenosily – v závěsku na krk; z Moravy je sice znám jen jeden hrobový nález takového závěsku (Modrá hr. 3), další však pochází z Čech (Želénky: Frel 1956). Eneolitická kamenná šipka tvořila součást váčku s předměty každodenní potřeby, uloženého vně pravého kolena muže ve Velkých Bílovicích hr. 13. Ve váčku u pasu v mužských hrobech se pravěká štípaná industrie objevuje pravidelně, ženy s tímto druhem milodaru pohřbívány nebyly (Ungerma 2007a, 156). Laténská opasková kování byla využita pokaždé jinak: zřejmě jako samostatný závěsek na krk (dítě v Dolních Věstonicích hr. 364/55), jako součást náušnice (žena v Kyjově hr. 2) nebo jen jako předmět schraňovaný ve váčku (chlapec z Uherského Hradiště-Sadů/Horních Kotvic hr. 25). Z nastíněného rámce se nevymykají ani zbylé starožitnosti, které jsou v rámci zpracovaného souboru unikátní, např. keramická antropomorfní plastika a terčovitý závěsek z doby bronzové z Dolních Věstonic (hr. 473/49 a 483/49), které mohly nosit zde pohřbené děti kolem krku (ve váčku resp. na šňůrce). V jiných, atypických polohách vůči tělu pohřbeného se starožitnosti objevují jen zřídka, např. u chodidel nebo vně trupu (Dolní Věstonice hr. 288/48 a 414/49) – o sekundární funkci takto umístěných artefaktů nelze říci nic bližšího, jako nejpříjemnější se jeví vysvětlení, že byly k mrtvým přiloženy až pozůstalými v průběhu pohřbu (což samozřejmě nemůžeme vyloučit ani u starožitností ve více frekventovaných polohách).

Souhrnně lze konstatovat, že takřka všechny početněji zastoupené druhy starožitností se vyskytují v hrobech dětí, žen i mužů, ale výrazně se liší polohou vzhledem k tělu i svou „viditelností“. Děti a ženy mají starožitnosti převážně zakomponované do náhrdelníků nebo jim visely na krku coby samostatné závěsky, které byly alespoň do určité míry viditelné pro okolí. Naproti tomu muži byli pohřbíváni nejčastěji se starožitností „schovanou“ ve váčku spolu s dalšími drobnými předměty, což jistě koresponduje s jejich nošením za živa. Výskyt starožitností se rozhodně neomezuje jen na určité pohlaví nebo věkovou skupinu (i když zdaleka nejčastěji jsou s nimi pohřbeny děti), byly tedy všeobecně oblíbeny. Pak je ale těžké si představit, že by jeden druh starožitností chápalo každé pohlaví jinak, že by si s ním spojovalo podstatně odlišné představy. Možná rozdílný způsob nošení u mužů resp. dětí/žen neměl tak zásadní význam, jak by se na první pohled zdálo, a byl podmíněn hlavně „krojovými“ zvyklostmi.

Datování hrobů

V některých hrobech je starožitnost jediným nálezem, popř. je doprovázena jen chronologicky necitlivými předměty. Také chronologie raně středověkých pohřebišť na Moravě není natolik propracovaná, aby bylo možné přesněji datovat významnější část hrobů se starožitnostmi. Většinu hrobů je tak možné zařadit jen rámcově do středohradištního období (9.-10. století); do mladohradištního období (11. století) patří pouze hr. 20 z Moravičan a snad také hr. 69 a 147 z Mušova – Areálu, i když obě pohřebišť dosud nebyla detailně vyhodnocena.

Je otázkou, do jaké míry má zjištěný nepoměr mezi výskytem starožitností ve středo- a mladohradištním období reálný základ. Mladší dobu hradištní charakterizuje výrazná změna

pohřebního ritu, kdy došlo k podstatnému omezení škály milodarů: kromě zbraní, nástrojů, potravin v nádobách apod. se do hrobů mohly přestat ukládat i starožitnosti, aniž by to muselo nutně znamenat, že zmizely ze soudobé živé kultury. Na druhé straně není bez zajímavosti, že M. Brzostowicz (1993, 56-62) zaznamenal v Polsku pro období 2. poloviny 10. století až 1. poloviny 13. století právě podstatnou změnu skladby starožitností: v této době se zde omezují prakticky jen na stříbrné římské mince a antické gemy, zatímco z 6. století až 1. poloviny 10. století je evidováno relativně široké spektrum předmětů pocházejících především z barbarských kultur doby římské. Možná tedy není náhoda, že i tři zmíněné mladohradištní hroby z Moravičan a Mušova obsahovaly dva stříbrné římské denáry a stejně datovanou bronzovou jehlici. Z kulturní vrstvy v areálu hradiště Vysoká zahrada u Dolních Věstonic, osídleného v 11. a 12. století, zase pochází závěsek na krk se zasazenou antickou gemou (Měřínský 1986, 62, obr. 29; Mrázek 2000, 40, 54, obr. 23, bar. foto 6). Starší projevy zvyku ukládat starožitnosti do hrobů na Moravě prakticky chybějí, v časně slovanském a předvelkomoravském období (cca 6.-8. století) se zde pohřbívalo žárově, přičemž počet prozkoumaných (a publikovaných) hrobů není nijak vysoký. Jediným mně známým dokladem je bronzová římská spona nalezená v jednom ze žárových hrobů v Přítlukách, další spona pochází z povrchové vrstvy na tomto pohřebišti (Peškař 1972, 43, 44, Taf. 12: 2, 34: 3; srov. Kolník – Rejholcová 1986, 345). Sbírání starožitností v tomto období mnohem lépe dokumentují nálezy z jihozápadního Slovenska, kde se na avarských pohřebištích ze 7.-8. století objevuje prakticky stejné spektrum pravěkých, laténských a římsko-provinciálních artefaktů jako v moravských hrobech ze střední a mladší doby hradištní (Kraskovská 1971; Kolníková 1973, 130).

Starožitnosti na raně středověkých hradištích

Početné nálezy starožitností jsou registrovány také ze sídlištního prostředí, a to hlavně z hradišť, která byla zkoumána a publikována intenzivněji než venkovská sídliště. Jelikož plocha mnohých hradišť byla osídlena v různých obdobích pravěku a časně doby dějinné, je nutné pomocí analýzy nálezových okolností a kritiky pramenů rozlišit pozůstatky staršího osídlení od starožitností přinesených sem až v raném středověku (u některých nálezů však takové jednoznačné rozlišení není možné provést, takové ponechávám v následujícím výkladu stranou).

Nejrozsáhlejší soubor starožitností pochází z Mikulčic. Plocha hradiště byla opakovaně osídlována již v neolitu a eneolitu, o čemž svědčí především relativně početné fragmenty keramiky několika kultur. Při sledování rozmístění jednotlivých druhů nálezů na lokalitě lze konstatovat, že zatímco na akropoli (poloha „Valy“), v polohách „Kostelisko“ a „Kostelec“ se vyskytuje víceméně úplné spektrum keramických i nekeramických nálezů, z plochy severozápadního předhradí je doložena pouze nečetná kamenná broušená industrie (1 kompletní sekera a 4 fragmenty) a štípaná kamenná šipka (Medunová-Benešová 1997, 110, Karte 1-7, Taf. 14). Z této diskrepance usuzují, že většina z kamenných artefaktů byla na severozápadní předhradí přinesena teprve v raném středověku.

Další výraznou skupinu mikulčických starožitností představují nálezy z doby laténské. V této době byla plocha hradiště osídlena jen krátkodobě, jak o tom svědčí nepočetné fragmenty laténské keramiky, které navíc vykazují omezený prostorový výskyt. Naopak nepoměrně vyšší počet zlomků laténských skleněných náramků a korálů (a několika korálů halštatských) byl roztroušen prakticky po celé ploše hradiště, což vede k jedinému možnému závěru, že valná většina těchto skleněných artefaktů byla na lokalitě shromážděna až Slovy (Meduna 1997). Velmi podobnou situaci konstatujeme i v případě nálezů z doby římské. Nálezy ručně robené germánské keramiky jsou tak vzácné (je registrováno pouhých 11 fragmentů), že pobyt Germánů na lokalitě musel být taktéž jen krátkodobý, a jako jeho přímé svědectví asi nelze interpretovat všechny nekeramické nálezy germánského původu (spony, přezky, nákončí aj.; Droberjar 1997, 280-283). Ještě početnější jsou římské importy, které zahrnují bronzové spony a mince (Kučerovská 1998, 151-155), fragmenty skleněných nádob (Himmelová 1995), římsko-provinciální keramiky a terry sigillaty, karneolovou gemu a polotovar gemy z karneolonyxu aj. předměty (Droberjar 1997, 283-287; Mrázek 2000, 53), sekundárně se zde používaly také římské cihly (Musil 1997). Opět nemůže být sporu o tom, že

římské importy, stejně jako nepočtené artefakty z doby stěhování národů, se na lokalitu dostaly až v raném středověku (Droberjar 1997, 287-290).

Z dalších raně středověkých hradištích je starožitností evidováno podstatně méně (což je jistě do značné míry dáno stavem zpracování), jejich skladba se až na výjimky nevymyká ze spektra artefaktů známých z Mikulčic. V Břeclavi – Pohansku byly v prostoru velmožského dvorce nalezeny 3 zlomky laténských skleněných náramků a polovina kroužkovitého korálu (Dostál 1975, 118, obr. 13: 14, 15; tab. 69: 9; tab. 88: 9), v areálu Lesní školky fragment bronzové laténské spony typu Mötschwil (Dostál – Vignatiová – Šik 1978, 62, obr. 37: 13) a neúplná bronzová ostruha z doby římské (Dostál – Vignatiová 1981, obr. 17: 10), na ploše žárového pohřebiště pak stejně datovaný fragment kahánku (Pernička 1968). Ze sídlištních objektů na jihozápadním předhradí pochází pravěká kamenná broušená sekerka (Vignatiová 1992, tab. 152: 4) a stříbrem tuzovaná železná spona z doby římské (Dostál – Vignatiová – Šik 1978, 64, obr. 41: 12; Vignatiová 1992, tab. 16: 1). Jakkoliv některé laténské artefakty mohou pocházet ze sídliště zjištěného na severovýchodním předhradí (Dostál 1970, 139), ostatní starožitnosti byly na Pohansko zřejmě přineseny z jeho bližšího či vzdálenějšího okolí. Další moravská a česká hradiště s nálezy starožitností uvádějí E. Droberjar (1997, 290) a J. John (2003, 79-80)⁶.

Lze konstatovat, že škála starožitností v sídlištním prostředí zahrnuje prakticky všechny druhy artefaktů známé z hrobů, ale navíc se zde objevují i takové, které z hrobů neznáme: jde v prvé řadě o broušenou kamennou industrii, fragmenty římsko-provinciální keramiky a terry sigillaty. Tento rozdíl se dá nejlépe vysvětlit tím, že i zlomky broušených seker (natož úplné kusy) byly příliš těžké na to, aby je lidé nosili stále při sobě – spíše se uchovávaly doma, ať už byla jejich funkce jakákoliv (v západní Evropě se však do merovejských hrobů sporadicky ukládaly: Mildenerger 1969, 7). V případě římsko-provinciální keramiky a terry sigillaty se zase můžeme domnívat, že nejvíce ceněné byly úplné nádoby, popř. lehce poškozené kusy, které se ještě daly reálně používat (srov. níže). Když se rozbily, střepy se vyhodily do odpadu, nanejvýš fragmenty terry sigillaty občas posloužily k výrobě závěsku⁷.

U starožitností pocházejících ze sídlištních objektů a vrstev sice nemůžeme sledovat jejich bezprostřední vztah ke konkrétním osobám jako v případě hrobů, na druhé straně potvrzují, že starožitnosti kolovaly i v živé kultuře, tzn. že se např. nesbíraly jen za tím účelem, aby byly vloženy do hrobů jako „náhražka“ za cennější milodary. Oba druhy nálezových prostředí také shodně ukazují, které druhy starožitností byly pro Slované nejatraktivnější a zároveň relativně dostupné.

Způsoby získávání

Starožitnosti nalezené na raně středověkých hradištích a pohřebištích neposkytují žádné přímé informace o tom, kde a jak je Slované získali. A. Mehling (1998, 72-84) v případě starožitností z merovejských pohřebišť počítá se třemi základními způsoby jejich získávání: náhodný nález, cílené vyhledávání a dědění přes několik generací. Pro Moravu lze reálně počítat jen se dvěma prvními možnostmi, naopak dlouhodobé dědění – kdy artefakt nevyjde z oběhu – prakticky nepřipadá v úvahu (minimálně u starožitností ze středohradištních hrobů; Charvát 2005, 5). Náhodné nalezení můžeme předpokládat hlavně u nečetných starožitností pravěkého původu, naopak četnost výskytu nejoblíbenějších druhů artefaktů z protohistorického období svědčí do značné míry o jejich cíleném vyhledávání. Laténské skleněné korály a zlomky náramků jistě pocházejí především ze sběrů na oppidech i bohatých sídlištních, jako jsou např. Němčice na Hané (Čižmář – Kolníková 2006). Slované prohledávali zříceniny římských staveb vně limitu (Mušov, Stupava aj.), vedle cihel zde nacházeli i četné movité památky (Kolník – Rejholcová 1986, 347;

⁶ Nedávno byly publikovány dvě antické gemy, pocházející snad z prostoru velkomoravské aglomerace Starého Města: u první, karneolové gemy s řeckými písmeny, uvádí I. Mrázek (2000, 55, bar. foto 7) jako místo nálezu „Uherské Hradiště – Rybárny“, zatímco klasičtí archeologové považují její nálezové okolnosti za nejasné a žádnou konkrétní lokalitu nezmiňují, stejně jako v případě druhé gemy s vyobrazením Harpokrata a delším řeckým nápisem (Bouzek – Dostálová – Hošek – Ondřejová 2008).

⁷ Fragment se buď ponechal v původní podobě a byl jen opatřen otvorem (Mikulčice: Droberjar 1997, Abb. 7: 1; Pražský hrad: Kubková 1997; Čakajovce hr. 471: Rejholcová 1995a, 51, tab. LXXIV: 9), nebo byl vybroušen do tvaru kotoučku se středovým provrtem (Mikulčice: Marek – Kostelníková 1998, 183, Abb. 30: 3; Znojmo-hrad: Podborský 1988, 137).

Hromada – Kolník 1991, 260-266; Charvát 1999, 127), další mohli získat ze zaniklých germánských sídlišť nebo rozrušených žárových pohřebišť (Daňo 2002). Analýza římských starožitností z Mikulčic však ukázala, že některé se v barbariku vyskytují velmi zřídka, takže pravděpodobněji byly získány přímo na území bývalých římských provincií (Droberjar 1997, 291). Zde slibovalo nejjistější výsledky vykrádání kostrových a žárových hrobů, což byla prakticky jediná možnost, jak získat skleněné korály, gemy a úplné nádoby ze skla nebo terra sigillata (Mehling 1998, 74; Müssemeier 2006, 261). Z raně středověké západní Evropy je známo, že takto získané předměty se zpět do živé kultury začleňovaly pomocí zvláštního obřadu. Antická („pohanská“) sídliště a pohřebišť totiž platila za sídla nečistých sil, kterých se lidé obávali, touha po kvalitních nádobách aj. předmětech však byla silnější. Proto se jim po vykopání dostalo církevního požehnání („Benedictio super vasa reperta in antiquis locis“), po němž mohly být bez obav používány (Krämer 1965).

Výskyt římsko-provinciálních starožitností ve významných centrech v severní Evropě, ležících mimo území bývalých římských provincií (např. Ribe, Dorestad, Haithabu aj.), svědčí o tom, že v raném středověku se s těmito artefakty obchodovalo na značné vzdálenosti (Clemens 1998, 245).

Interpretace starožitností

V naší odborné literatuře bylo zatím věnováno jen minimum prostoru otázce, jaký význam měly starožitnosti pro raně středověkého člověka. Zvláště exempláře z hrobů jsou paušálně a bez podrobnější argumentace označovány jako předměty s magickou či apotropaickou funkcí (např. Kolník – Rejholcová 1986, 347; Hanuliak 2004, 32). Pokud je mi známo, jen L. Kraskovská (1971, 131) se snažila starožitnosti ze slovansko-avarských hrobů rozdělit na dvě skupiny podle toho, zda měly či neměly „praktický význam“. Přestože se zařazením některých druhů artefaktů do jedné resp. druhé skupiny nemusíme vždy souhlasit⁸, lze to hodnotit jako krok správným směrem. Nezapomínejme, že starožitnosti zahrnují množství velmi různorodých nálezů, kterým je společné jen vyšší stáří, toho si však lidé v raném středověku většinou nebyli vědomi (viz níže). Proto nelze než dát za pravdu A. Mehling (1998, 87), podle níž je u starožitností nutné uvažovat celou škálu potenciálních funkcí, bylo by chybou snažit se všechny artefakty uměle natlačit do jedné „škatulky“. Tato badatelka navrhla celkem 4 hlavní interpretace starožitností, z nichž některé ještě dále precizuje.

1) pod pojmem „recyklace“ zahrnuje několikrát, v zásadě spíše profánní využití starožitností, kdy rozlišuje:

- a) opětovné použití (Wiederverwendung⁹) k původnímu účelu
- b) opětovné použití (Weiterverwendung) k jinému účelu, než byl předmět vyroben
- c) využití starožitnosti coby pouhé suroviny ke zhotovení zcela nového výrobku (Wieder- und Weiterverwertung).

U dalších tří interpretací bere v úvahu spíše neutilitární důvody pro sekundární využití starožitností:

- 2) jejich estetická hodnota
- 3) povědomí o jejich značném stáří
- 4) byly jim připisovány magické vlastnosti, sloužily tedy jako amulet.

A. Mehling (1998, 90-119) ve své práci podrobně probírá jednotlivé způsoby sekundárního použití starožitností a vždy uvádí konkrétní typy artefaktů, které by se – na základě jejich zachovalosti, polohy v hrobech atd. – daly příslušným způsobem interpretovat. Osobně bych chtěl zdůraznit, že interpretaci každého artefaktu je možné vést v obou rovinách, které A. Mehling nastínila jen letmo – první, „profánní“ („utilitární“) rovina odpovídá především na otázku, jak byl předmět sekundárně

⁸ Např. mezi „prakticky používané“ předměty zařadila perforované římské mince nošené jako závěsky – snad tím chtěla naznačit, že měly čistě dekorativní funkci, podle mého názoru však nějakou „neutilitární“ funkci těchto i jiných závěsků nelze nikdy a priori vyloučit. Hranice mezi šperkem a amuletem byla v raném středověku často dost neostrá, příkladem mohou být skleněné korály s očky (viz níže; srov. Ungerman 2007b, 226 s lit.).

⁹ K tomuto a dalším uvedeným pojmům viz také Baumeister 2004, 24.

použit, zatímco druhá, „neutilitární“ rovina souvisí s otázkou „proč?“. Tuto druhou rovinu je mnohem obtížnější postihnout, neboť se dotýká mentality raně středověkých lidí. V následující pasáži komentuji všechny zmíněné způsoby interpretace starožitností a uvádím typy artefaktů z Moravy, u kterých by podle mého názoru daná interpretace připadala v úvahu.

Ad 1a) Opětovné použití (Wiederverwendung) k původnímu účelu předpokládá, že artefakt byl natolik zachovaný, že to nijak neomezovalo jeho funkčnost, a byl v hrobě uložen v poloze obvyklé pro soudobé milodary daného typu. Nejčastěji byly takto využity skleněné korály z doby laténské a římské, ojediněle římský prsten (Staré Město – STS). Na merovejských pohřebištích sem patří ještě kompletní římsko-provinciální nádoby z keramiky, terra sigillata, skla nebo bronzu, které se do hrobů ukládaly jako plnohodnotné ekvivalenty soudobých nádob (Müssemeier 2006; Mehling 1998, 92). Antické nádoby sice z moravských raně středověkých hrobů neznáme (srov. Kraskovská 1971, 127)¹⁰, ale jejich používání – byť jen sporadické – u nás můžeme předpokládat v sídlištním prostředí.

Ad 1b) Z merovejských pohřebišť uvádí A. Mehling (1998, 94-96) poměrně početné příklady starožitností, které byly sekundárně použity k jinému účelu, než pro jaký byly původně vyrobeny, v mnoha případech jde však o unikátní řešení, a to i v merovejském kontextu. Proto je vcelku pochopitelné, že v mnohem menším souboru starožitností z Moravy se objevují jen některé způsoby použití, které jsou zato ustálené, neboť nabízející se druh artefaktu odpovídal nějaké stálé potřebě. V první řadě lze jmenovat střepy z římsko-provinciálních skleněných nádob navlečené do náhrdelníků. Minimálně část pravěké štípané industrie sloužila ke křesání, zvláště pokud vykazuje stopy sekundárního opotřebení a v hrobě se kombinuje s ocílkou. Zlaté a stříbrné mince z doby laténské a římské se v raném středověku cenily především pro obsah drahého kovu (Brzostowicz 1993, 57), vzhledem k nedostatku soudobých mincí byly používány mj. jako obolos mrtvých. Nálezy zlatých plíšků i jinak tvarovaných kousků zlata z hrobů ve Starém Městě – Na valách nebo u 3. kostela v Mikulčicích dobře ukazují, že obolos rozhodně nemusel mít podobu mince, podstatná byla přítomnost drahého kovu bez ohledu na jeho formu (Sejbal 1960, 76; Vavřínek 1970, 34; Kučerovská 1998, 155).

Ad 1c) K nejvýznamnějším motivacím ke shromažďování kovových a skleněných starožitností jistě patřila snaha je využít jako druhotnou surovinu určenou k přetavení, neboť to bylo mnohem méně pracné, technologicky i energeticky méně náročné než primární získávání surovin. Přetavování antických kovových výrobků mělo v raném středověku ohromné rozměry, ale obtížně se prokazuje, konkrétních archeologických dokladů máme k dispozici jen málo (Baumeister 2004, 42, 61, 106, 109). Přetavování antického – a samozřejmě i soudobého – skla je pro západní Evropu doloženo písemnými prameny i archeologicky (Stauch 1994, 48). Pokud jde o území Velké Moravy, Z. Himmelová (1995, 85) vyslovila názor, že jedním z důvodů pro sbírání fragmentů římského skla v Mikulčicích mohla být potřeba suroviny pro místní sklářskou dílnu. Ve prospěch tohoto předpokladu svědčí i pozdější archeologická zjištění. Na lokalitě Bratislava-Devínská Kobyla (Slovensko) byla identifikována sklářská pec postavená ze sekundárně použitých římských cihel, dovezených z některé z blízkých římských staveb. Kromě nepodařeného skleněného gombíku, který je zřejmě svědectvím výroby těchto ozdob, byly nalezeny i dva fragmenty římského skla určené k přetavení (Farkaš – Turčan 1998). V této souvislosti nepřekvapí, že sklo některých typů středohradištních korálů vykazuje značnou podobnost se sklem římským (Staššiková-Štukovská – Plško 2001, 198).

Naopak pokud jde o starožitnosti z raně středověkých hrobů, nemyslím si, že by jejich interpretace coby druhotné suroviny měla větší oprávnění (srov. Mehling 1998, 97-101). Milodary kladené do hrobů měly mrtvému ulehčit cestu na onen svět a jeho pobyt v něm, měly dávat najevo jeho

¹⁰ Jediným mně známým případem slovanského pohřbu se starší nádobou je hr. 34 na lokalitě Psary v Polsku, kde byla pohřbenému muži k levé noze přiložena nádobka lužické kultury (Trębaczkiwicz 1963, 137, tab. I: c). Jelikož sekundární používání pravěké keramiky v raném středověku jinak ve střední ani v západní Evropě není doloženo, je možné, že uvedená nádoba byla nalezena při porušení jednoho z lužických hrobů na lokalitě a záhy vložena do hr. 34 (srov. Betzler – Kütke 1964, 120; Fettich 1965, 59, Abb. 98: 16).

bohatství, společenské postavení apod. – a do tohoto rámce artefakty určené k pozdějšímu přetavení příliš nezapadají.

Ad 2) V případě některých starožitností zmíněných výše (v bodech 1a a 1b) si lze dobře představit, že jejich noví majitelé si jich cenili mj. pro jejich přitažlivý vzhled. Především laténské a římské sklo, mince a gemy patřily k nejefektivnějším pozůstatkům starších kultur, jaké se daly v raném středověku získat, žádné další s nimi srovnatelné starožitnosti v té době k dispozici nebyly. Při analýze polohy artefaktů jsme konstatovali, že „viditelnost“ jednoho typu starožitnosti byla u mužů a žen často odlišná (nošení ve váčku resp. v náhrdelníku), takže pro muže měla ozdobná funkce – s výjimkou gem zasazených do nákončí – jen minimální význam.

Ad 3) Je velkou neznámou, do jaké míry si lidé v raném středověku byli vědomi skutečného stáří analyzovaných starožitností. Obyvatelé bývalých římských provincií, hlavně jejich duchovní a mocenská elita, měli ještě určité povědomí o slavné římské minulosti, s ní si mohli spojovat hlavně artefakty nalezené přímo v antických ruinách a na pohřebištích (Mehling 1998, 102-104). Naopak u předřímských starožitností nemohli mít o jejich reálném stáří ani tušení.

Oceňování starožitností (Antiquitäten) v dnešním slova smyslu můžeme předpokládat v Byzanci (i když jistě ne ve všech sociálních vrstvách). M. Schulze-Dörrlamm (2005) nedávno zpracovala trojici římsko-provinciálních skleněných nádob, které byly v 8.-9. století opatřeny aplikacemi ze zlaté fólie. Jelikož samotné nádoby patřily v době římské mezi relativně jednoduché a levné výrobky, důvod k jejich druhotnému ozdobení vidí v tom, že příslušníci byzantské elity si jich cenili především pro jejich stáří, tzn. přikládali jim historickou hodnotu. Tím také demonstrovali svůj zájem o antiku a své vysoké vzdělání. K něčemu podobnému dospěla západní Evropa až mnohem později. Na dvoře Karla Velikého se zájem o antiku omezoval na vrcholná umělecká díla a na movité a nemovité památky, které byly vždy nějak spojeny s mocenskou symbolikou. Jejich přímá recepce a napodobování sloužilo především k vyjádření myšlenky, že říše Karla Velikého je dědičkou a pokračovatelkou slavné římské říše (Effenberger 1999, zvl. 650, 655). Zde se však již pohybujeme v rovině, která je od oceňování běžných římsko-provinciálních výrobků značně vzdálená.

U národů, které žily mimo římskou říši nebo se na území bývalých provincií dostaly až v době úpadku antické civilizace, bylo vnímání minulosti a artefaktů staršího původu jistě ještě primitivnější (z dnešního pohledu)¹¹. Ukázkou může být raně středověká Anglie, kde při pohledu na minulost docházelo k míchání různých tradic, takže v týchž událostech spolu vystupují postavy z římské historie, germánské mytologie a biblické tradice. Např. podle jedné z (uměle vytvořených) královských genealogií byl Caesar synem Odina a sám byl předkem anglických králů (Hunter 1974, 39, 46). Slované, kteří přišli do středního Podunají až po pádu římské říše a navíc žili vně jejích bývalých hranic, museli mít o minulosti této oblasti podobně mlhavé představy. Tím spíše, že minimálně do 9. století neměli – na rozdíl od Anglo-Sasů – intelektuální elitu, která by disponovala klasickým vzděláním. Slované tedy zjevně neshromažďovali starožitnosti z toho důvodu, že by si byli vědomi jejich skutečného stáří a oceňovali jejich historickou hodnotu.

Ad 4) Za největší přínos práce A. Mehling (1998, 104-117) považuji to, že se velmi podrobně zabývala funkcí starožitností coby amuletů (Amulettfunktion der Archaika). Nejdříve konstatovala, že i v bádání o merovejských pohřebištích se starožitnosti často interpretují jako amulety paušálně a bez podstatnějšího zdůvodnění nebo s odvoláním na starší etnografickou literaturu, jejíž metodická východiska jsou dnes již překonaná. Přesto samotný etnografický materiál nezavrhne, shromáždila celou škálu předmětů z novověké střední Evropy, jimž tehdejší lidová víra (Volks Glaube) přikládala apotropaický nebo obecně magický význam. Svým tvarem, materiálem apod. se často podobají starožitnostem z merovejských hrobů, takže i při interpretaci těchto je nutné brát vážně v úvahu funkci amuletů. Mezi samotnými novověkými amulety se vyskytuje jen několik málo druhů předmětů staršího původu (laténské zlaté mince, pravěká broušená a štípaná industrie) a je příznačné, že si lidé ani v novověku nebyli vědomi jejich skutečného stáří, jejich magickou moc odvozovali od domněle nadpřirozeného způsobu jejich vzniku. Faktor času se u novověkých

¹¹ K různým způsobům pojmání minulosti viz podnětnou studii E. Neustupného (1997).

amuletů projevuje poněkud jiným způsobem: A. Mehling (1998, 113) upozornila na skutečnost, že jejich magickou hodnotu zvyšovalo zdědění po předcích, avšak ne jen jednou, nýbrž přes několik generací. Podobně významný a „magicky působící“ vliv se v novověku přisuzoval okolnosti, že k nalezení daného předmětu došlo náhodou, aniž by jej člověk cíleně hledal. Pokud bychom předpokládali působení tohoto principu i v raném středověku, znamenalo by to, že při interpretaci starožitností nelze vycházet jen z jejich vnějších vlastností, ale musíme brát v úvahu i další okolnosti dnes již nezjistitelné, mj. právě způsob jejich nalezení. Na druhou stranu jistě ne každý náhodně nalezený střep, hřebík apod. byl shledán natolik zajímavým, aby stálo za to si ho ponechat, k tomu musel být artefakt ještě nějak neobvyklý a hodný pozornosti.

Svoje úvahy A. Mehling (1998, 117) uzavírá domněnkou, že jako amulety mohly sloužit „Archaika, deren ehemalige Funktion für die frühmittelalterliche Menschen unbekannt war, die sie nicht sinnvoll im Alltag verwenden oder nicht selbst herstellen konnten“, k tomu uvádí i konkrétní příklady, ale bez podrobnější argumentace. Osobně si nemyslím, že by pouhá neznalost původní funkce starožitnosti nebo její praktická neupotřebitelnost byla dostačující k jejímu použití coby amuletu. Naopak za klíčovou považují třetí okolnost, že některé starožitnosti již lidé v raném středověku nebyli schopni vyrobit, popř. svým vzhledem působily tak cize, že v té době nikoho nenapadlo, že by mohly být výrobkem lidské ruky. Je nutné vžít se do mentality archaického člověka, který znal jen soudobou hmotnou kulturu a neměl žádné „archeologické“ vědomosti, takže všechny ostatní artefakty byl náchylný interpretovat v intencích nadpřirozena. Klasickým příkladem je pravěká broušená industrie, považovaná za pozůstatek úderu blesku, což těmto artefaktům propůjčovalo zázračnou ochrannou a léčivou moc. Víra v „hromové klíny“ je v Evropě doložena od mladšího pravěku až do 20. století (např. Mildenerger 1969, 3-14; Korfmann 1973/1974; Sklenář 1999, 24-61). Na našem území jsou k dispozici především novověké doklady zprostředkované etnografickým bádáním, za jedno z nejstarších archeologických svědectví je pokládán nález neolitického sekeromlatu z pozdně středověké bašty na hradě Krivoklátě (Durdík 1988). Několik kusů broušené industrie z předhradí hradiště v Mikulčicích svědčí podle mého názoru o tom, že k ochraně staveb i jiným účelům se „hromové klíny“ u nás používaly již v raném středověku.

U dalších druhů starožitností je jejich magická funkce přímo doložena až pro pozdní středověk a novověk, takže pro raný středověk ji lze nanejvýš hypoteticky uvažovat. Např. laténské zlaté mince se považovaly za kousky duhy spadlé na zem, odtud jejich označení „Regenbogenschüsselchen“ (Sklenář 1999, 98). U pravěkých kamenných šipek si lidé ve středověku a v novověku byli vědomi, že jde – z funkčního hlediska – o hroty šípů, ale vzhledem k použitému materiálu je nepovažovali za dílo lidských rukou, interpretovali je jako zbraně elfů, kteří na lidi a dobytek „střelí“ různé nemoci a neduhy. Šipky se pak – podle zásady „stejně léčit stejným“ – používaly v lidovém léčitelství proti nemocem připisovaným vlivu elfů. Představy spojované s pravěkými kamennými šipkami nebyly všude stejné, ve Středomoří – na rozdíl od severnějších částí Evropy – se považovaly za „bouřkové kameny“ (či „hromové klíny“), tudíž je lidé mj. nosili u sebe jako magickou ochranu proti zasažení bleskem. Každopádně u nálezů šipek v raně středověkých mužských hrobech je těžké si představit, že důvodem jejich sbírání bylo něco jiného než představa o jejich magické moci, zvláště když nevykazují stopy po křesání nebo jiném utilitárním používání (Riesch 2005). Takové stopy ostatně často chybí i na jiných kusech štípané industrie, které v raně středověkých hrobech nebyly doprovázeny ocílkou (Ungerma 2007a, 156) – možná fungovaly jako určitá náhražka za „pravé elfí“ („hromové“) šipky, které se v krajině nacházejí jen sporadicky. Stejně se mohlo pohlížet i na šipky z doby bronzové, neboť ani bronz se v raném středověku na výrobu šipek již nepoužíval. Ve zpracovaném souboru hrobů z Moravy sice chybějí, ale známe je ze středohradištních pohřebišť na Slovensku (Tvrdosovce hr. 7: Kraskovská – Paulík 1978, 88, 111, tab. IV: 4; Cifer-Pác hr. 40: Zábojník 1985, 215, obr. 11: 10; viz také Kraskovská 1971, 127).

A. L. Meaney (1981, 206) přinesla doklad o tom, že v novověku se někdy nepokládaly za lidské výrobky ani tak zdánlivě „obyčejné“ artefakty, jako jsou pravěké a raně středověké skleněné korály. Obyvatelé Walesu, Cornwallu a Skotska si v 17. století představovali jejich vznik tak, že o letním slunovratu se hadi shlukují a syčí, vytvoří kruh kolem jednoho z nich, tomu upadne hlava, která ihned ztvdne a podobá se skleněnému kroužku. Proto tyto korály nazývali jako „adder-beads“ nebo

„adder gems“, podnětem k tomu byla výzdoba klikatkami z nataveného skelného vlákna, která evokovala kresbu na hřbetu zmije. Věřilo se, že kdo najde tento „hadí korál“, bude mít úspěch ve všem, co podnikne; v lidovém léčitelství sloužily proti hadímu uštknutí, jako lék proti černému kašli, zimnici aj. neduhům. Nutno dodat, že tyto představy v té době sdílel prostý lid i vzdělaná elita. Je tedy možné, že i lidé v raném středověku přisuzovali některých skleněným starožitnostem nadpřirozený původ, ať již pro jejich neobvyklý tvar, výzdobu nebo barvu použitého skla – např. obliba zlomků laténských náramků z tmavomodrého skla se často odvozuje od skutečnosti, že tato „nebeská“ barva měla apotropaický účinek (Deonna 1965, 195; Haevernick 1968, 120; srov. Mehling 1998, 115).

K artefaktům tohoto typu jistě patří i antické gemy z polodrahokamů a s tak drobnými a jemnými rytinami, že jejich zhotovení muselo lidem – blíže neobeznámeným s antickou civilizací – připadat nerealizovatelné. V naší literatuře nebyl kupodivu tento aspekt nijak zvlášť zdůrazňován, pozornost badatelů zaujala především skutečnost, že do obou mikulčických nákončí byly gemy zasazeny „obráčeně“, tzn. rytinou dolů, takže tato zůstávala skrytá a bylo možné ji pozorovat pouze po vyjmutí gemy z nákončí. Za nejpříjemnější považují vysvětlení I. Mrázka (2000, 41), že tomu bylo mj. z praktických důvodů, neboť „obrácením gemy se dostala menší spodní elipsovité plocha nahoru, což po technické stránce znamenalo snadnější zasazení“. S tím by nemuselo být v protikladu ani pojetí, že vyobrazení na gemách byla příkládána apotropaická funkce, která se ještě posílila „schováním“ výjevu (Benda 1978, 172; Bouzek – Ondřejová 1982, 12). Tento názor na první pohled příliš nepotvrzují gemy zasazené do závěsků z Modré a z hradiště Vysoká Zahrada u Dolních Věstonic, kde je rytina viditelná. Na druhou stranu možná nebude bez významu, že muži většinou nenosili ani jiné druhy starožitností viditelně, ale ve váčku (viz výše). Nedomnívám se, že by důvodem obráceného zasazení gem byl nesouhlas církevních autorit s veřejným vystavováním „pohanských“ motivů na gemách (např. Frel 1966, 267), církevní kontrola jistě nesahala tak daleko, nehledě na to, že ve franské říši se antické gemy používaly k výzdobě liturgického náčiní, křížů, relikviářů apod. (Ament 1991, 413). Některé motivy na gemách se mohly v raném středověku interpretovat křesťansky, např. Eros s křídly na gemě z Modré mohl být považován za anděla (Bouzek – Ondřejová 1982, 12), z polského Gniezna je zase známa gema s Athénou, jejíž hůl byla doplněním příčné ramene předělána na kříž (Brzostowicz 1993, 61, obr. 4: 14). Jsem velmi skeptický k názoru, že „gnostické“ gemy s řeckými nápisy (viz pozn. 6) „naznačují, že tyto myšlenkové proudy měly nějaký ohlas i na našem území“ (Bouzek – Dostálová – Hošek – Ondřejová 2008, 148). Slované tyto gemy jistě neopatrovali proto, že by těmto nápisům rozuměli (někdy nejsou beze zbytku pochopitelné ani dnešním specialistům), nicméně v antice a v raném středověku se magický význam příkládal i nesrozumitelným „pseudonápisům“ (srov. Michel 2004, 9).

Dalo by se uvažovat i o tom, že představa o nadpřirozeném původu některých starožitností mohla mít základ nejen v samotném jejich tvaru atd., ale vyplývala také z místa nálezů. Slované, kteří v době příchodu do středního Podunají postrádali sofistikovanou stavební kulturu, se mohli domnívat, že rozsáhlá pravěká hradiště, laténská oppida nebo stále impozantní zříceniny římských měst v bývalých provinciích nejsou dílem lidských rukou, ale že je postavili nějakí obři nebo jiné mytické bytosti obdařené nadlidskými schopnostmi. I mnohem vzdělanější Řekové považovali mykénské aj. stavby z velkých, jen nhrubo opracovaných balvanů za dílo mytických obrů Kyklopů, odtud termín „kyklopské zdivo“ (Castiglione 1977, 24). Na našem území se za doklady takového nazírání pokládají názvy lidových pravěkých hradišť jako „Obřany“, „Obrova noha“, „Obrovo hradiště“ apod. (tzn. vždy víceméně ve významu „Riesenburg“; Sklenář 1999, 180; Čermáková 2003, 25; viz také Liebers 1986, 65). Od toho byl samozřejmě už jen krok k představě, že i artefakty na těchto lokalitách nalázané jsou výrobky oněch nadpřirozených bytostí a mají tedy kouzelnou moc.

Zatím se v literatuře výrazněji neuplatnil názor, že by některé starožitnosti mohly sloužit jako amulety proti uhranutí (Böse Blick). A. L. Meaney (1981, 8) cituje slova W. L. Hildburgha (1951, 242), významného znalce této problematiky, že některé amulety „by their natures – bright colour, glitter, extreme grossness, oddity, or other impact on the subconscious mind – tend to draw upon

themselves the first, and in common opinion therefore the most virulent, glance of the evil eye; and among these are some which will distract the mind of the eye's owner by dazzling or other confusing moments, so involving him in the necessity (...) of trying to solve some insoluble problem". Citované tvrzení, které asi není pro nezavěšeného čtenáře beze zbytku srozumitelné, A. L. Meaney nechala víceméně bez komentáře a nijak zvlášť jej nevyužila ani ve své interpretaci starožitností (srov. níže), proto je nutné vyjádřit se k této problematice podrobněji.

Víra v uhranutí byla silně rozšířena především ve Středomoří a na Předním Východě, kde ji sledujeme od starověku až dodnes. Soudě podle antických a raně středověkých písemných pramenů se zde věřilo, že pohled očí závistivého člověka může zranit či dokonce zabít zvíře i člověka, způsobit neplodnost, zničit úrodu a majetek i přinést neštěstí jakéhokoliv jiného druhu, někdy však byl Böse Blick do určité míry chápán jako zlá nadpřirozená síla působící očima nevinných lidí (Dunbabin – Dickie 1983; Dickie 1995; Ogden 2002, 222). Jako ochrana proti uhranutí sloužila v antice především falická zobrazení na stěnách, podlahách aj. místech domů a falické amulety z bronzu, parohu aj. materiálů¹². Neméně významným ochranným motivem bylo zobrazení oka, nejčastěji stylizované do podoby koncentrických kruhových oček (Kreisaugen), která se umísťovala na šperky, závěsky i předměty denní potřeby (Maguire – Maguire – Duncan-Flowers 1989, 5). K velmi starým a široce rozšířeným amuletům proti uhranutí patří také korály s různě provedenými očky. Jelikož skleněné korály obecně – zvláště kulovitěho tvaru – představují analogii k lidskému oku, byly korály s očky symbolicky pojímány jako „oči, které vidí všude“. Byla jim připisována schopnost zachytit pohled nežádoucího pozorovatele, který je tímto tak iritován, že svůj pohled raději odvrátí. Majitel korálu je tak před uhranutím uchráněn (Dubin 1988, 19, 307; Ungerman 2007b, 226). Specifickým typem korálu, jehož výroba byla omezena na dobu kolem přelomu letopočtu, jsou tzv. Maskenperlen (shodou okolností právě k tomuto typu patří millefiorový korál z hr. 220 v Uherském Hradišti-Sadech/Horních Kotvicích). Na nich použitý motiv, který na první pohled vypadá jako lidský obličej, se interpretuje jako hlava Gorgony (Riha 1990, 83), což je apotropaion par excellence (Hildburgh 1946; Nuzzo 2000, 253).

Mezi nejvýznamnější ikonografické motivy apotropaického charakteru patří tzv. „trpící oko“ („Vielleidende Auge“): jde o více či méně realisticky znázorněné lidské oko, které je obklopeno a atakováno různými zbraněmi (např. trojzubcem, dýkou), dále silnými, jedovatými nebo jinak nebezpečnými zvířaty (lev, panter, pes, býk, had, škorpión, vrána, jeřáb aj.), popř. ochrannými symboly a atributy mocných božstev (falus, Heraklův kyj, Diův svazek blesků). V této podobě se motiv objevuje na kruhových kovových amuletech – tím, že znázorňovaly ohrožení nebo zničení zlého oka, magicky chránily majitele před uhranutím (Schienerl 1988, 82-89). Na rozdíl od drobných amuletů, u nichž jsou zvířata, zbraně atd. často značně schematizované, dovoľovalo zobrazení motivu na kamenných reliéfech či podlahových mozaikách detailnější provedení celého výjevu a jeho obohacení o další prvky. Mohou to být explicitní nápisy typu „zlo, zmiz!“, popř. vyobrazení, která jsou z našeho pohledu poněkud bizarní, ale v antice byla považována za směšná, např. muž s vyhrnutým oděvem čupící na oku a chystající se ho pokálet (*beschmutzen*), hrbáci, trpaslíci nebo Pygmejové s obřími faly (obr. 2, 3). Také takovým „neslušným“, „neobvyklým/podivným“ a „žertovným věcem“ (řec. „atopa“ a „geloia“; Lepař 1892, 189, 234)¹³ se tehdy připisovala zásadní schopnost odvrátit uhranutí (Engemann 1975, 24-35; Dickie 1995b, zvl. 242), v uvedeném kontextu je můžeme interpretovat tak, že měly hlavně rozptýlit pozornost bytosti, která vysílá Böse Blick.

Je možné, že v raně středověké střední Evropě nebyl strach z uhranutí stejně všudypřítomný jako ve Středomoří, bohužel ucelenější zpracování této problematiky – pokud je mi známo – zatím chybí. Písemné prameny vztahující se ke střední Evropě jsou v tomto ohledu velmi skoupé (srov. Meaney 1981, 7), chybějí i falické amulety a zpracovaná ikonografie „trpícího oka“ apod. Přesto se nedá říci, že by doklady o ochraně proti uhranutí zcela chyběly, na merovejských pohřebištích lze takto

¹² Proti apotropaické funkci falického symbolu se nedávno vyslovil Ch. Ellinghaus (2006, 192-199), avšak bez relevantních argumentů a bez skutečné znalosti problematiky (srov. Engemann 1975, 32; Lennartz 2004, 207-212 s lit.).

¹³ Za konzultaci děkuji Mgr. K. Pořízkové z Filozofické fakulty Masarykovy univerzity (Brno).

interpretovat ulity *Cypraea* (Lennartz 2004) a předměty zdobené kruhovými očky (Kreisaugen). Zde, ale i u středoevropských Slovanů se pak objevují nejrůznější typy skleněných korálů s očky, takže celkově se zdá pravděpodobné, že v uhranutí se věřilo nejen ve Středomoří.

Vrátíme-li se k výše citovanému výroku W. L. Hildburgha, jeho zmínka o „oplzlosti“ a „zvláštnosti/výstřednosti“ některých amuletů proti uhranutí je po připomenutí bizarních prvků v motivu „zlého oka“ rázem zcela pochopitelná. Mohly k takovým amuletům patřit i některé starožitnosti? S jistotou to samozřejmě říci nemůžeme, nicméně v této souvislosti považuji za užitečné shrnout, že starožitnosti byly – v kontextu raně středověké hmotné kultury – předměty po všech stránkách neobvyklé, a to svým tvarem, materiálem, výzdobou apod. U mnoha z nich již nebyla známa jejich původní funkce, vzhledem k jejich vzezření nebo místu nálezu jim lidé byli náchylní připisovat nadpřirozený původ. Ze všech těchto důvodů na sebe poutaly značnou pozornost, ale jejich „podivnost“ a „záhadnost“ jistě zároveň budila i rozpaky, neboť nezasvěcený pozorovatel často nevěděl, co si o nich má vlastně myslet¹⁴. Tím vším se více než co jiného hodily k tomu, aby na sebe přitáhly – a tím pádem i zneškodnily – pohled člověka nebo jiné bytosti se schopností uhranout.

Ze starožitností používaných v raném středověku naznačila A. L. Meaney (1981, 220) možnost, že sloužily jako amulety proti uhranutí, jen u provrtaných římských mincí. Podle mého názoru připadá v úvahu mnohem širší spektrum starožitností, v podstatě všechny artefakty sekundárně upravené jako závěsky, ať již byly na krku nošeny samostatně nebo v náhrdelníku. Nějaké magické působení však zřejmě nevyklučovalo ani jejich ukrytí (ve váčku, pod oděvem apod.). Zrovna příklad antických mincí navíc ukazuje, jak je celá problematika složitá a bez písemných nebo ikonografických pramenů, které přímo osvětlují motivace tehdejších lidí, jen velmi obtížně poznatelná. Perforované mince se nosily na krku již v pozdně antickém Středomoří, jednak jako ozdoba, ale také jako apotropaion (bez přesněji specifikovaného účelu). Jak přesvědčivě doložil H. Maguire (1997, 1039-1047), zdrojem magické síly mincí byla hlavně nadpřirozená moc císařského portrétu, který v Byzanci nosili členové vládnoucího rodu a vysocí dvorští hodnostáři vyšitý nebo vetkaný na svém oděvu nebo vyobrazený na špercích, a to na znamení, že slouží přímo císaři a stojí pod jeho ochranou. Císařský portrét se záhy začal uplatňovat jako oblíbený motiv na špercích širších vrstev obyvatelstva, nicméně nešlo o podobiznu aktuálně vládnoucího císaře, ale o „typizované“ vyobrazení; stejně tak jméno císaře bylo nahrazeno nápisy, které měly majiteli přinést ochranu a štěstí. Významnou roli hrála i skutečnost, že nošené mince nebo kopírované předlohy byly často „starožitné“, např. olověná pečeť hodnostáře jménem Staurakios (10. století) věrně napodobuje mince z období tetrarchie (přelom 3./4. století). Zůstává samozřejmě otázkou, do jaké míry sdílely představu o zázračné moci císařského portrétu i národy žijící mimo území Byzance. Příliš tomu nenasvědčuje skutečnost, že římské mince nacházené v raně středověkých hrobech jsou často natolik otřelé, že ražba již není zřetelná, popř. jsou probity bez ohledu na portrét. Ale i když je portrét perforací respektován (ve zpracovaném souboru je to Gallienova ražba z Dolních Věstonic hr. 139/46), majitel mince mohl vyražený císařský portrét připisovat prakticky jakékoliv historické osobě či mytické bytosti.

Závěr

V analyzovaném souboru starožitností, které pocházejí z raně středověkých (9.-11. století) pohřebišť na území Moravy, zcela dominují skleněné a kovové předměty laténského a římsko-provinciálního původu. Tento obraz je však značně zkreslen tím, že do zpracování nebyla zahrnuta pravěká štípaná industrie, která se v raném středověku také hojně používala. Analogická skladba starožitností byla zjištěna i na merovejských a avarských pohřebištích. Lze to snadno vysvětlit tím,

¹⁴ „Among various peoples, ancient as well as modern, a belief has been prevalent that injury cannot be inflicted by supernormal agencies upon a person who is in intimate association with something unknown“. K tomu slouží mj. „apotropaic devices incorporating some insoluble factor – inextricable confusion, uncountable (because in some degree invisible) particles, or something analogous – which cannot be resolved by the potential evil-worker“ (Hildburgh 1951, 240).

že tyto artefakty byly v raném středověku relativně dostupné a zároveň budily největší pozornost tehdejších lidí.

Sekundární využití starožitností – jak je sledujeme na základě polohy a prostorového vztahu k ostatním předmětům v hrobech – bylo značně různorodé. Některé druhy artefaktů vykazují jedno nebo více „typizovaných“ způsobů použití (např. korály, fragmenty skleněných nádob, gemy, mince), u jiných bylo použití vždy odlišné (např. laténská opasková kování, může to však být zkruseno malým počtem exemplářů). Využití konkrétní starožitnosti bylo výsledkem působení více faktorů: byl to především tvar artefaktu (mj. jestli se dal navléci na šňůrku), ale také věk a pohlaví majitele – zatímco děti a ženy nosily starožitnosti nejčastěji na krku jako samostatné závěsky nebo navlečené do náhrdelníku, muži je opatrovali nejčastěji ve váčku u pasu. Tyto rozdíly se dají vysvětlit krojovými zvyklostmi, nijak z nich nevyplývá, že by např. muži témuž druhu starožitností přikládali jiný význam než ženy.

Přehled výskytu starožitností na raně středověkých hradištích (Mikulčice, Břeclav – Pohansko aj.) ukázal, že se zde objevují stejné druhy předmětů jako na pohřebištích, ale kromě toho se v sídlištním kontextu setkáváme i s dalšími typy artefaktů, které v hrobech doloženy nejsou, např. pravěká broušená industrie, fragmenty římsko-provinciální keramiky a terry sigillaty. Do hrobů se tedy neukládalo kompletní spektrum starožitností, které kolovaly v živé kultuře.

Jelikož starožitnosti představují velmi různorodou skupinu předmětů, důvodů pro jejich shromažďování bylo jistě několik, v zásadě je nutné hledat interpretaci pro každý artefakt nebo typ artefaktu zvlášť. Interpretaci lze vést jak v „utilitární“, tak v „neutilitární“ rovině, přičemž i u jednoho exempláře se mohou obě roviny prolínat, když např. laténský korál s očky byl v raném středověku využit jako ozdoba i amulet zároveň. I když je pravděpodobné, že mnohé antické předměty ze skla nebo kovu byly využity coby pouhá druhotná surovina k přetavení, o tom nacházíme v archeologických pramenech hlavně nepřímé doklady, a to spíše v sídlištním prostředí. Naopak v případě starožitností z hrobů se domnívám, že měly většinou neutilitární funkci. Lidé v raném středověku je jistě neshbírali proto, že by si byli vědomi jejich skutečného stáří. Bez příslušných znalostí měli tendenci přikládat předmětům, který nebyl součástí jejich hmotné kultury, nadpřirozený původ – tzn. že je vytvořily mocné přírodní síly (považované za „božské“, např. blesk, duha) nebo mytické bytosti (obři, elfové aj.). Odtud pramenila jejich magická moc, takže se používaly jako léčebné prostředky, amulety přinášející štěstí a odvracející zlo všeho druhu, mj. snad také uhranutí.